

Świt oświecenia czy zmierzch baroku – jezuickie kaznodziejstwo Kacpra Balsama

FILIP WOLAŃSKI

Uniwersytet Wrocławski

ORCID 0000-0002-4287-6911

W pierwszej połowie XVIII wieku w staropolskim kaznodziejstwie powszechnie stosowano model przepowiadania czerpiącego wzory z barokowej konwencji retorycznej, funkcjonującej pod silnym wpływem *genus demonstrativum*¹. Konsekwencją tej sytuacji było dążenie do spektakularności i nacisk na warstwę emotywną ogłoszonego słowa. Nie każde jednak kazanie było panegirycznym i nie oznaczało to również kształtowania pragmatyki ograniczającej się do kreowania „kultury płaczu”, a co się z tym łączy – budowania komunikacji tylko z wykorzystaniem przeżycia emocjonalnego odbiorcy. Dążenie do osiągnięcia celów afektywnych było rozumiane przez ówczesnych homiletów w sposób, który korespondował z kaznodziejstwem wysoce erudycyjnym, czerpiącym z długiej tradycji retorycznej². W tym kontekście trzeba podkreślić, że większość duchownych nie pisała kazań samodzielnie; polegano albo na rozpowszechnionych wzornikach, albo na traktowanych w ten sam sposób zbiorach niedzielnych i świątecznych wydawanych przez tradycyjnie uznanych kaznodziejów, jak choćby Piotr Skarga czy Fabian Birkowski³. Rozpowszechnienie się praktyki przepowiadania słowa w XVIII

¹ J. Niedźwiedz, *Nieśmiertelne teatru sławy. Teoria i praktyka twórczości panegirycznej na Litwie w XVII i XVIII w.*, Kraków 2003, s. 25–37. Zob. też T. Michałowska, *Staropolska teoria genologiczna*, Warszawa 1974; Z. Rynduch, *Nauka o stylach w retorykach polskich XVII wieku*, Gdańsk 1967.

² W. Pawlak, „O pewnym sposobie naszych literatów, że przy niewielkim czytaniu mogą się łatwo wielkimi erudydami pokazać”. *Kompedia wiedzy jako źródło erudycji humanistycznej*, w: *Staropolskie kompedia wiedzy*, red. I.M. Dacka-Górzyńska, J. Partyka, Warszawa 2009, s. 45–72. Zachowane w starodrukach kazania.

³ P. Skarga, *Kazania na niedziele i święta całego roku*, Kraków 1595; idem, *Kazania o siedmiu sakramentach Kościoła katolickiego, do których przydane są kazania przygodne o rozmaitych nabożeństwach wedle czasu*, Kraków 1600; F. Birkowski, *Kazania na niedziele i święta doroczne [...] Na święta przedniejsze po dwojgu kazań [...]*, Kraków 1620. W XVIII wieku popularnością cieszyły się m.in. wzorniki Piotra Dunina, Jana Leguckiego, Kazimierza Jana Wojsznarowicza. Zob. K.J. Wojsznarowicz, *Orator polityczny weselny i pogrzebowy służący aktom tak stanowi duchownemu jako rycerstwu potrzebny [...]. Na trzy części rozdzielony [...]*, Kraków 1648; P. Dunin, *Kazania pogrzebne [...] ku wygodzie kościelnych i politycznych oratorów [...] podane [...]*, Warszawa 1700; A. Lorencowicz, *Kazanie pogrzebne miane*

wieku prowadziło do wzrostu zapotrzebowania na tego rodzaju wzory. Badania Joanny Szady i młodego krakowskiego historyka Stanisława Witeckiego wskazują na obecność w bibliotekach plebanów dużej liczby zbiorów kazań⁴. Co więcej, również biskupi, zwłaszcza w okresie stanisławowskim, zaczęli formułować przy okazji listów pasterskich zalecenia mające ukierunkować edukację proboszczów. Podejmowano nawet próby aktywizacji tej grupy duchownych i zachęcano ich do samodzielnego pisania kazań, jak w przypadku biskupa płockiego Michała Poniatowskiego, który w swojej diecezji ogłosił nawet konkurs na przygotowanie tego rodzaju form piśmienniczych⁵.

Za przełom w homiletyce osiemnastego stulecia powszechnie uważane są publikacje Stanisława Konarskiego, przede wszystkim wydane w 1741 roku dzieło *De emendandis eloquentiae vitiis [...]*⁶. Uczony wystąpił w nim przeciw wszechobecnej w późnobarokowej retoryce manierze oratorskiej, a jego postulaty dość szybko spotkały się z szerokim odzewem, co znacząco wpłynęło na zmianę w zakresie kształcenia retorycznego. Należy jednak zauważyć, że postulaty pijara były realizowane wcześniej przez niektórych kaznodziejów, którzy czerpali inspirację z bogactwa staropolskiej tradycji kaznodziejskiej. Spośród tak postępujących duchownych warto wyodrębnić postać jezuitę Kacpra Balsama.

Kacper Balsam pochodził z rodziny zamożnych lwowskich Ormian. Do Towarzystwa Jezusowego przystąpił w 1731 roku jako nastolatek, w wieku zaledwie 16 lat. Nie była to praktyka odosobniona, bowiem wówczas preferowano nabór bardzo młodych nowicjuszy. U jezuitów najniższą granicę wieku określono na 14 lat⁷. Wykształcenie, które młodzieniec odebrał w zakonie, wskazuje, że szybko też zorientowano się w jego możliwościach. Zapewne po zakończeniu dwuletniego nowicjatu podjął w latach 1733–1736 edukację, zaczynając od studiowania filozofii w kolegium lubelskim, po czym w latach 1739–1743 rozpoczął w Poznaniu studia

w różnych żalobnych okazjach [...], Kraków 1670; idem, *Kazania na niedzielę całego roku [...]* z dozwole-
niem starszych dawkowana, t. 1–2, Kalisz 1671. Zob. też K. Panuś, *Zarys historii kaznodziejstwa w Kościele
katolickim, cz. 2: Kaznodziejstwo w Polsce od średniowiecza do baroku*, Kraków 2001, s. 346–355.

⁴ J. Szady, *Księgozbiory parafialne w prepozyturze wiślickiej w II połowie XVIII w.*, Lublin 2008, s. 108–109; S. Witecki, *Oświecony katolicyzm trydencki. Księgozbiory duchowieństwa parafialnego diecezji płockiej w okresie pontyfikatu biskupa Michała Jerzego Poniatowskiego*, „Wiek Oświecenia” 2017, t. 33, s. 149–186; S. Witecki, J. Szady, *Księgozbiory parafialne – tradycja i perspektywy badawcze*, w: *Rola Kościoła w dziejach Polski. Kościoły w Rzeczypospolitej*, red. J. Krochmal, Warszawa 2017, s. 746–756.

⁵ Zob. Z. Zielińska, *Poniatowski Michał Jerzy h. Ciołek (1736–1794)*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 27, s. 459–462.

⁶ S. Konarski, *De emendandis eloquentiae vitiis liber I*, Warszawa 1741.

⁷ J. Flaga, *Formacja i kształcenie duchowieństwa zakonnego w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*, Lublin 1998, s. 154.

teologiczne. Nabywał również praktyki jako nauczyciel w szkołach jezuickich. Po ukończeniu studiów w latach 1746–1748 pracował w Stanisławowie, gdzie wykładał w tamtejszym kolegium filozofię. Należy jednak podkreślić, że większość życia Balsam spędził w Krakowie, gdzie wykładał, ale również zasłynął jako nieprzeciętny kaznodzieja. Tę ważną funkcję zakonną sprawował w latach 1744–1746 i 1748–1757 w kościele św. Barbary przy jezuickim Domu Profesów. Aktywność Balsama w tym czasie wiąże się zapewne z typową pracą zakonników w tego rodzaju placówce – stąd wykonywanie pracy duszpasterskiej, na co oprócz kaznodziejstwa składały się udział w rekolekcjach, misjach ludowych oraz przygotowywanie kazań, a także tłumaczeń. Można przypuszczać, że praca w Domu Profesów, którego superiorem był Piotr Skarga, mogła wywrzeć pewien wpływ na sposób uprawiania przez Balsama kaznodziejstwa. Pod koniec życia w latach 1757–1759 zakonnik głosił słowo w kościele św. św. Piotra i Pawła, co należy uznać za wyraz docenienia kunsztu jego przepowiadania. Trzeba dodać, że w Krakowie wykładał również w jezuickim kolegium św. Piotra⁸. Balsam bez wątplenia należał do charyzmatycznych kaznodziejów, czego dowodzą zachowane przekazy źródłowe. Zyskał dużą popularność dzięki płomiennym wypowiedziom, które przyciągały do kościoła św. Barbary rzesze wiernych.

Dowodem zaangażowania Balsama w życie publiczne oraz prestiżu, jakim się cieszył pod koniec życia, jest wydanie drukiem jego dwóch kazań przedsejmowych. Jezuita przygotował je w związku z sejmami w 1754 i 1758 roku⁹. W obu kazaniach widać wpływy prozy Piotra Skargi, o czym może świadczyć ton związany z troską o dobro państwa oraz dobór argumentacji, m.in. wyrażana obawa przed katastrofalnymi skutkami postępującej anarchii. W parenetycznym stylu Balsam wzywał do jedności w trosce o dobro ojczyzny. Wobec stałego zagrożenia powtarzającym się zrywaniem sejmu w czasie panowania Augusta III jezuita w *Kazaniu o trojkiej jedności* jedność uczynił głównym tematem swojego przepowiadania; pisał:

⁸ S. Bednarski, *Balsam Kasper (1715–1760)*, *Polski Słownik Biograficzny*, t. 1, s. 242–243; *Encyklopedia wiedzy o Jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, oprac. L. Grzebień, Kraków 2004, s. 25; L. Grzebień, *Balsam Kasper (1715–1759)*, w: *Słownik polskich teologów katolickich*, red. H.E. Wyczawski, t. 1, Warszawa 1981, s. 93–94; K. Panuś, *Zarys historii kaznodziejstwa*, s. 127–128.

⁹ K. Balsam, *Kazanie pobudzające do modlitwy na uproszenie szczęśliwego powodzenia sejmowi walnemu w roku 1754 D. 30 września rozpoczynającemu się w Warszawie, w kościele katedralnym krakowskim podczas solennej wotywy przedsejmowej miane przez jednego kapłana Soc. J. i za pozwoleniem starszych, tegoż roku do druku podane [...]*, Kraków 1754; idem, *Kazanie o trojkiej jedności do publicznych obrad potrzebnej pobudzające ku zjednaniu przez modlitwy sejmowi walnemu na rok pański 1758 przypadającemu w Warszawie tejże potrzebnej jedności podczas wotywy przedsejmowej, w Krakowie miane [...]*, Kraków 1758.

Ta jedność trojaka jedność rozumu, jedność serca, jedność szczerości intencji, nierozdzielnie potrzebna ci Rzeczy-pospolita nasza do sejmu walnego, a bez niej próżne są usilności i zwodne starania twoje. Potrzebna ci nierozdzielnie jest jedność rozumów polskich, jedność serc polskich, jedność intencji szczerzej służenia dobru pospolitemu¹⁰

Warto zauważyć, że historycy zajmujący się postacią jezuitę nieco bezkrytycznie uznali go niemal za publicystę politycznego i bardzo chętnie porównywali z Piotrem Skargą, tymczasem pozostałe kazania składające się na jego ogromny dorobek pisarski miały zupełnie inny charakter.

Za jego życia nie wydano więcej kazań i dopiero po śmierci zakonnika Towarzystwo Jezusowe doceniło potencjał tkwiący w przepowiadaniu tego wybitnego kaznodziei. Bez wątplenia chciano również podtrzymywać o nim pamięć – w konsekwencji tej decyzji w latach 1754–1772 opublikowano w sumie jedenaście tomów jego kazań. W pierwszej kolejności ukazały się *Kazania na niedzielę całego roku*¹¹, wydane w dwóch tomach w Poznaniu i cieszące się najprawdopodobniej największą poczytnością. Następnie między 1762 a 1764 rokiem, również w Poznaniu, w drukarni jezuickiej w dwóch tomach wydano *Kazania na święta całego roku*¹². Ukoronowaniem jezuickiej aktywności wydawniczej związanej z dorobkiem Balsama była publikacja w latach 1764–1772 aż siedmiu tomów, zatytułowanych *Kazania przygodne [...] o cnotach: wiary, nadziei, miłości i obowiązkach z nich wynikających*, z których pojedyncze miały jeszcze własne podtytuły, jak np. tom drugi: *Kazania o występkach ludzi młodych i ich obowiązkach*¹³.

Analizując strukturę wymienionych zbiorów, należy podkreślić, że immanentnie wpisują się one w tego typu piśmiennictwo epoki, zarówno formalnie, jak i merytorycznie. Nie oznacza to jednak, że nie przejawiają cech wyróżniających przepowiadanie Balsama na tle epoki. Kazania niedzielne i świąteczne korespondowały z tematyką podejmowaną z uwagi na porządek liturgiczny. Dotyczyło to oczywiście nie tylko czytań niedzielnych i świątecznych, a co za tym idzie, przywoływanych w związku z tym perykop biblijnych. Silnie promowane były w nich

¹⁰ K. Balsam, *Kazanie o trojkiej jedności*, k. azv.

¹¹ K. Balsam, *Kazania na niedzielę całego roku*, t. 1–2, Poznań 1761.

¹² K. Balsam, *Kazania na święta całego roku*, t. 1–2, Poznań 1762–1764.

¹³ K. Balsam, *Kazania przygodne [...] o cnotach: wiary, nadziei, miłości i obowiązkach z nich wynikających [...]*, t. 1–7, Poznań 1764–1772. Osobne podtytuły otrzymały: wydany w 1765 roku tom 2: *Kazania o występkach ludzi młodych i obowiązkach*; wydany w 1767 roku tom 3: *O trzech cnotach kardynalnych czyli zawieszistych roztropności, wstrzemięźliwości i męstwie chrześcijańskim*; oraz wydany w 1767 roku tom 4: *O czwartej cnotce kardynalnej*.

również charakterystyczne dla przepowiadania nurty: tematyka trynitarna (m.in. patrylogiczna), tematyka chrystologiczna, w tym zwłaszcza odniesienia soteriologiczne, kult maryjny, wreszcie kult świętych – zwłaszcza tych, których wspomniano z uwagi na związki z Towarzystwem Jezusowym. Należy zauważyć, że obok przepowiadania poświęconego np. Stanisławowi Kostce w dyskursie Balsama pojawiło się relatywnie rzadkie w piśmiennictwie staropolskim wspomnienie jezuickich męczenników, którzy oddali życie za wiarę w Japonii¹⁴. Warto dodać, że elementem jego głoszenia, który szczególnie silnie wpisywał je w strategię komunikacyjną Kościoła katolickiego w XVIII wieku w Rzeczypospolitej, był nacisk na eksponowanie teologii moralnej, posiłkującej duszpasterski wymiar przepowiadania. Stąd wiele odniesień do problematyki etycznej dotyczącej nie tylko uniwersalnych tematów związanych z przekazem ewangelicznym czy hagiograficznym, ale również odwołania do realiów społecznych własnego kraju i współczesnych kaznodziei odbiorców. Za przykład może posłużyć kazanie *O rzeczach znalezionych i nieporządnie zatrzymanych i o wziętych rzeczach przedanych bez zapłaty słusznej* w tomie czwartym *Kazań przygodnych*¹⁵ lub kazanie *O pojedynkach* w tomie trzecim *Kazań przygodnych*¹⁶.

W zbiorach kazań niedzielnych i świątecznych tematy kazań podporządkowano rytmowi roku liturgicznego, natomiast w zbiorach *Kazań przygodnych* zostały one poddane strukturze określonej tematycznie, choć połączono je z określonymi dniami w kalendarzu liturgicznym, np. wybranymi niedzielami. W efekcie przepowiadanie jezuitów mogło posłużyć celom duszpasterskim lub jako źródło inwencji kaznodziejskiej w inny, mniej rutynowy sposób. Za przykład niech posłuży tom trzeci *Kazań przygodnych*, który otrzymał podtytuł *O trzech cnotach kardynalnych czyli zawieszistych roztropności, wstrzemięźliwości i męstwie chrześcijańskim*. Szesnaście kazań zamieszczonych w tym zbiorze można potraktować jako rodzaj traktatu teologicznego poświęconego rozumieniu pojęcia cnót kardynalnych¹⁷ i odniesienia tego rodzaju refleksji do realiów staropolskiej praktyki duszpasterskiej w XVIII stuleciu¹⁸. Jezuita rozważał m.in. praktykowanie cnoty wstrzemięźliwo-

¹⁴ K. Balsam, *Kazania na święta całego roku*, t. 1, s. 109–132. Zamieszczone zostało kazanie *Na dzień św. Pawła, Jana i Jakuba męczenników japońskich*. Chodzi o japońskich jezuitów – Pawła Miki, Jana Sōan i Jakuba Kisai – którzy znaleźli się w grupie dwudziestu sześciu katolików ukrzyżowanych w Nagasaki w 1597 roku; owo wydarzenie stoi u początku prześladowań chrześcijan w tym kraju.

¹⁵ K. Balsam, *Kazania przygodne [...]*, t. 4, s. 402–428.

¹⁶ K. Balsam, *Kazania przygodne [...]*, t. 3, s. 148–174.

¹⁷ Zob. E. Zapolska, *Cnoty teologalne i kardynalne*, Kraków 2000.

¹⁸ J. Kracik, *Duszpasterstwo parafialne w dekanacie Nowa Góra w pierwszej połowie XVIII w.*, w: *Studia kościelno-historyczne*, t. 2, Lublin 1977, s. 196–214; J. Flaga, *Działalność duszpasterska zakonów w drugiej połowie XVIII w.*, Lublin 1986, s. 141–185; S. Litak, *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII w. Struktura, funkcje społeczno-religijne i edukacyjne*, Lublin 2004, s. 57–59.

ści; podniósł ten temat w następujących kazaniach: *O obowiązku chrześcijanina pochodzącym z cnoty wstrzemięźliwości*¹⁹, *Jak wstrzemięźliwość powinna rządzić smakiem*²⁰, *O ćwiczeniu się w cnotach kardynalnych*²¹, *O dziele męstwa zasadzonym na cierpliwości w przeciwnościach*²², *O upadku w przeszłe grzechy przeciwne cnotie męstwa*²³. Wśród wymienionych kazań warto zwrócić uwagę na czwarte w zbiorze zatytułowane *O obowiązku chrześcijanina pochodzącym z cnoty wstrzemięźliwości*. Jezuita przeznaczył w nim swoje słowo na niedzielę zapustną, czyli ostatnią przypadającą na karnawał, i w nawiązaniu do perykopy z 20 rozdziału Ewangelii wg św. Mateusza (20,8–12) rozwinął wywód dotyczący roli cnoty wstrzemięźliwości w życiu chrześcijanina. Przekaz Balsama miał charakter przede wszystkim parnetyczny, by służyć ukazaniu zarówno korzyści płynących z rozwijania w sobie cnoty wstrzemięźliwości, jak i zagrożeń związanych z jej zaniedbaniem. Odbiorca otrzymywał definicję człowieka wstrzemięźliwego, który „[...] wstrzemięźliwy jest i ma być nazwany, który zmysłów i namiętności swoich tak i tyle uważa, ile potrzeba każe, ile przystojność pozwala, strzeże się zaś bardzo żeby zmysłem lub namiętnością za granice przystojności nie wybiegł”. Kazanie wpisywało się w przekaz o charakterze duszpasterskim, w którym odbiorca zachęcany był do szukania wstrzemięźliwości przez dążenie do spotkania z Bogiem. Ten cel miał osiągnąć poprzez udział w życiu sakramentalnym Kościoła oraz poprzez własne zaangażowanie manifestujące się m.in. w ćwiczeniach duchownych, unikaniu grzechu oraz otwartości na potrzebujących pomocy.

Ujęcie prezentowane przez Balsama w całym tomie trzecim *Kazań przygodnych* koresponduje z długą tradycją homiletyczną obecną w tradycji chrześcijańskiej, jednak w realiach kultury sarmackiej schyłku epoki saskiej był to przykład rozwiązania wzorcotwórczego dla innych duchownych. Wydaje się, że ta idea przyświecała zresztą wydawcom kazań jezuitów.

Ważnym komponentem stylu Balsama, który współgrał z jego rozwiązaniami retorycznymi, było dążenie do zachowania czystości języka polskiego. Co ciekawe, tego rodzaju strategia nie wynikała w jego przypadku z wiedzy na temat modnych w Europie początku XVIII wieku koncepcji homiletycznych prowadzących do rezygnacji z konwencji barokowej²⁴. Jezuita inspirował się przede wszystkim

¹⁹ K. Balsam, *Kazania przygodne [...]*, t. 3., s. 69–94.

²⁰ Ibidem, s. 95–120.

²¹ Ibidem, s. 3–24.

²² Ibidem, s. 175–203.

²³ Ibidem, s. 299–328.

²⁴ K. Panuś, *Historia kaznodziejstwa*, Kraków 2007, s. 288–292.

tradycją staropolską doby renesansu, co należy uznać za przejaw swoistości jego przepowiadania, a w konsekwencji – jego skutecznego oddziaływania w realiach szeroko rozumianej kultury sarmackiej. Trzeba też zauważyć, że choć położył on duży nacisk na komunikację w języku ojczystym, to przesadą byłoby stwierdzenie, że w jego kazaniach nie ma już łaciny, jednak jej wykorzystanie jest bez wątpienia bardziej oszczędne niż we współczesnym mu lub nieco wcześniejszym przepowiadaniu innych duchownych, zwłaszcza zakonnych²⁵.

Warto powrócić jeszcze do oceny zaangażowania Kacpra Balsama w życie polityczne. W literaturze przedmiotu powszechnie powtarzane są poglądy o oświeceniowym charakterze opinii wyrażanych przez jezuitę w jego kazaniach przedsejmowych. Tymczasem sam Balsam bez wątpienia wzorował się na tradycji ukształtowanej w piśmiennictwie jezuickim pod wpływem wzorów danych jeszcze przez Piotra Skargę. Paradoksalnie – rozwijające się pod wpływem oświecenia piśmiennictwo polityczne w Rzeczypospolitej w swoich tezach korespondowało z postulatami naprawy państwa obecnymi w prozie kaznodziejskiej Balsama.

Przepowiadanie jezuitę, spopularyzowane u progu epoki stanisławowskiej, odegrało ważną rolę w kreowaniu oświeceniowych wzorów homiletycznych w Rzeczypospolitej. W latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XVIII wieku bez wątpienia należał on do grona najpopularniejszych i najpoczytniejszych polskich kaznodziejów. Wydaje się jednak, że jego przepowiadanie reprezentuje przede wszystkim cechy dyskursu kaznodziejskiego charakterystycznego dla późnego baroku, i to raczej z nim należy je łączyć. Wyróżnia się oczywiście na tle zdominowanego przez *genus demonstrativum* kaznodziejstwa epoki saskiej, zwłaszcza jakością dyskursu, ale jego odmienność wynika nie tyle z nowatorstwa i awangardowej postawy, co – jak się wydaje – raczej z hołdowania przez jezuitów własnej tradycji, która łączy się z rozwiązaniami jeszcze renesansowymi.

²⁵ Zob. W. Pawlak, *Koncept w polskich kazaniach barokowych*, Lublin 2005; A. Nowicka-Struska, *Ex fumo in lucem. Barokowe kaznodziejstwo Andrzeja Kochanowskiego*, Lublin 2008; F. Wolański, *Kaznodziejstwo bernardyńskie w staropolskim systemie komunikacji społecznej schyłku epoki saskiej. Studium kształtowania wyobrażeń i postaw*, Toruń 2012.

Bibliografia

Źródła:

- Balsam K., *Kazanie pobudzające do modlitwy na uproszenie szczęśliwego powodzenia sejmowi walnemu w roku 1754 D. 30 września rozpoczynającemu się w Warszawie, w kościele katedralnym krakowskim podczas solennej wotywy przedsejmowej miane przez jednego kapłana Soc. J. i za pozwoleniem starszych, tegoż roku do druku podane [...]*, Kraków 1754.
- Balsam K., *Kazanie o trojkiej jedności do publicznych obrad potrzebnej pobudzające ku zjednaniu przez modlitwy sejmowi walnemu na rok pański 1758 przypadającemu w Warszawie tejże potrzebnej jedności podczas wotywy przedsejmowej, w Krakowie miane [...]*, Kraków 1758.
- Balsam K., *Kazania na niedzielę całego roku*, t. 1–2, Poznań 1761.
- Balsam K., *Kazania na święta całego roku*, t. 1–2, Poznań 1762–1764.
- Balsam K., *Kazania przygodne [...] o cnotach: wiary, nadziei, miłości i obowiązkach z nich wynikających [...]*, t. 1–7, Poznań 1764–1772.
- Birkowski F., *Kazania na niedziele i święta doroczne [...] Na święta przedniejsze po dwojgu kazań [...]*, Kraków 1620.
- Dunin P., *Kazania pogrzebne [...] ku wygodzie kościelnych i politycznych oratorów [...] podane [...]*, Warszawa 1700.
- Konarski S., *De emendandis eloquentiae vitiis liber I*, Warszawa 1741.
- Lorencowicz A., *Kazanie pogrzebne miane w różnych żałobnych okazjach [...]*, Kraków 1670.
- Lorencowicz A., *Kazania na niedzielę całego roku [...] z dozwoleń starszych dawkowana*, t. 1–2, Kalisz 1671.
- Skarga P., *Kazania na niedziele i święta całego roku*, Kraków 1595.
- Skarga P., *Kazania o siedmiu sakramentach Kościoła katolickiego, do których przydane są kazania przygodne o rozmaitych nabożeństwach wedle czasu*, Kraków 1600.
- Wojsznarowicz K.J., *Orator polityczny weselnym i pogrzebowym służący aktom tak stanowi duchownemu jako rycerstwu potrzebny [...]. Na trzy części rozdzielony [...]*, Kraków 1648.

Opracowania:

- Bednarski S., *Balsam Kasper (1715–1760)*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 1, s. 242–243.
- Encyklopedia wiedzy o Jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995, oprac. L. Grzebień, Kraków 2004.
- Flaga J., *Działalność duszpasterska zakonów w drugiej połowie XVIII w.*, Lublin 1986.
- Flaga J., *Formacja i kształcenie duchowieństwa zakonnego w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*, Lublin 1998, s. 154.
- Grzebień L., *Balsam Kasper (1715–1759)*, w: *Słownik polskich teologów katolickich*, red. H.E. Wyczawski, t. 1, Warszawa 1981, s. 93–94.
- Kracik J., *Duszpasterstwo parafialne w dekanacie Nowa Góra w pierwszej połowie XVIII w.*, w: *Studia kościelno-historyczne*, t. 2, Lublin 1977, s. 196–214.
- Litak S., *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII w. Struktura, funkcje społeczno-religijne i edukacyjne*, Lublin 2004.
- Michałowska T., *Staropolska teoria genologiczna*, Warszawa 1974.
- Niedzwiedz J., *Nieśmiertelne teatru sławy. Teoria i praktyka twórczości panegirycznej na Litwie w XVII i XVIII w.*, Kraków 2003.
- Nowicka-Struska A., *Ex fumo in lucem. Barokowe kaznodziejstwo Andrzeja Kochanowskiego*, Lublin 2008.
- Panuś K., *Zarys historii kaznodziejstwa w Kościele katolickim, cz. 2: Kaznodziejstwo w Polsce od średniowiecza do baroku*, Kraków 2001.
- Pawlak W., *Koncept w polskich kazaniach barokowych*, Lublin 2005.
- Pawlak W., „O pewnym sposobie naszych literatów, że przy niewielkim czytaniu mogą się łatwo wielkimi erudydami pokazać”. *Kompendia wiedzy jako źródło erudycji humanistycznej*, w: *Staropolskie kompendia wiedzy*, red I.M. Dacka-Górzynska, J. Partyka, Warszawa 2009, s. 45–72.
- Rynduch Z., *Nauka o stylach w retorykach polskich XVII wieku*, Gdańsk 1967.
- Szady J., *Księgozbiory parafialne w prepozyturze wiślickiej w II połowie XVIII w.*, Lublin 2008.
- Witecki S., *Oświecony katolicyzm trydencki. Księgozbiory duchowieństwa parafialnego diecezji płockiej w okresie pontyfikatu biskupa Michała Jerzego Poniatowskiego*, „Wiek Oświecenia” 2017, t. 33, s. 149–186.
- Witecki S., Szady J., *Księgozbiory parafialne – tradycja i perspektywy badawcze*, w: *Rola Kościoła w dziejach Polski. Kościoły w Rzeczypospolitej*, red. J. Krochmal, Warszawa 2017, s. 746–756.
- Wolański F., *Kaznodziejstwo bernardyńskie w staropolskim systemie komunikacji społecznej schyłku epoki saskiej. Studium kształtowania wyobrażeń i postaw*, Toruń 2012.
- Zapolska E., *Cnoty teologalne i kardynalne*, Kraków 2000.
- Zielińska Z., *Poniatowski Michał Jerzy h. Ciołek (1736–1794)*, *Polski Słownik Biograficzny*, t. 27, s. 459–462.